

# Egypte en Noord-Afrika : een vergelijkend onderzoek van stedelijke structuren in de Romeinse tijd

door

Gertrud DIETZE

## INLEIDING

In het kader van mijn licentiaatsproefschrift Oude Geschiedenis werkte ik over de Ptolemaeïsche aanwezigheid in het zuidelijke Egypte. Toen viel mij op dat deze vrij sterk was, maar zich weinig uitte op een Griekse manier en praktisch altijd Egyptisch van aard was. De Egyptische tempels die de reizigers vandaag bezoeken werden, afgezien van de grote complexen van Karnak, Luxor en Thebe, vrijwel alle in de Ptolemaeïsche tijd gebouwd (b.v. Edfu/Apollonopolis Magna, Dendera/Tentyris, Kom Ombo/Ombos, Philae en Kalabsha/Talmis). Ptolemaeïsche aanwezigheid die Griekse vormen aannam is heel schaars<sup>1</sup>. Typische bouwelementen die bij een stedelijke structuur horen, worden nauwelijks aangetroffen. Wij weten trouwens dat er in Ptolemaeïsch Egypte maar drie steden met polis-statuut waren: Alexandria, Naucratis en Ptolemaïs. Vergeleken met andere delen van de Hellenistische wereld (denken wij b.v. aan de stedenstichtingen van de Seleuciden) is dit bijzonder weinig en bijzonder opvallend. 'Grieks' zijn in Ptolemaeïsch Egypte uit zich alleen in een reeks opschriften<sup>2</sup>, maar die zijn grotendeels met Egyptische tempels en met de Egyptische godenwereld verbonden. Tegen deze achtergrond rees bij mij de vraag: bleef deze situatie onveranderd in de Romeinse tijd voortduren, toen in heel het rijk een dicht net van steden ontstond?

1. Zie P. PENSABENE, *Elementi architettonici di Alessandria e di altri siti Egiziani (Repertorio d'Arte dell'Egitto Greco-Romano, Serie C, Vol. III)*, Roma, 1993, p. 5.

2. Zie de corpora van A. BERNAND, *Les inscriptions grecques de Philae, I, Epoque ptolémaïque*, Paris, 1969; *Pan du désert*, Leiden, 1977 (hierna geciteerd als *Pan*); *Les portes du désert. Recueil d'inscriptions grecques d'Antinoopolis, Tentyris, Koptos, Apollonopolis Parva et Apollonopolis Magna*, Paris, 1984 (hierna geciteerd als *Portes*); *De Thèbes à Syène*, Paris, 1989; zie verder E. BERNAND, *Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie au Musée du Louvre*, Paris, 1992; *Les inscriptions grecques et latines de Philae, II, Haut et Bas Empire*, Paris, 1969.

Ik besloot antwoorden op deze en andere vragen op te sporen in het kader van een vergelijkend onderzoek naar de stedelijke structuren in Romeins Egypte en in de provincia Africa proconsularis, die min of meer met het huidige Tunesië overeenkomt. Ik koos dit gebied omdat het eveneens op Afrikaans grondgebied ligt, omdat het in de Oudheid, net zoals Egypte, de rol speelde van voorzieningsbron voor Rome en Italië, en omdat hier, zoals in Egypte, vóór de Romeinse tijd nauwelijks sprake kan zijn van een stedenlandschap in de klassieke zin.

Men mag niet vergeten dat de polis-cultuur door de Romeinen werd overgenomen uit de voormalige Hellenistische gebieden. Het is dus een Griekse traditie, die in de Romeinse tijd verfijnd werd en tot een ongekende bloei kwam<sup>3</sup>. Dergelijke stad bezat een geometrisch stratenpatroon, een forum met de capitolijnse tempels, andere tempels in Griekse stijl, paleizen, *insulae*, fontein en *nymphaea*, zuilengangen, een theater, een amfiteater, een circus of een hippodroom, één of meer triomfbogen of monumentale poorten en meestal meer dan één thermengebouw. Het was dus een nederzetting met een aantal typische bouwwerken. Deze structuurelementen moeten niet allemaal tegelijk aanwezig zijn: niet iedere stad bezat b.v. een theater.

De materiële overblijfselen van deze bouwwerken zijn onze archeologische bronnen. In nauwe samenhang met deze eerste groep van bronnen treedt een ander type bron op, de epigrafie, die – anders dan de munten, de papyri of de literaire bronnen – altijd in relatie staat met een bepaalde plaats, met een of ander monument. Deze twee bronnen samen maken een inzicht mogelijk, niet alleen in de stedelijke infrastructuur maar ook in haar suprastructuur, d.w.z. haar maatschappelijke bovenbouw. In het kader van dit onderzoek laten wij de grafopschriften buiten beschouwing.

Wij zullen trachten de archeologie en epigrafie van Romeins Egypte en van Romeins Africa proconsularis met elkaar te vergelijken aan de hand van de beschikbare documentatie uit enkele sites. Voor Egypte hebben wij Antinoëpolis en Koptos, voor Africa proconsularis Sicca Veneria en Mactaris gekozen. Wij hebben bewust niet de hoofdsteden Alexandrië en Carthago bij het onderzoek betrokken, omdat hun niveau van stedelijke ontwikkeling en romanisering niet typisch was voor de hele provincie

3. Wij denken aan sites in ver van elkaar verwijderde gebieden zoals Athene (Griekenland), Ephesos en Sagalassos (Turkije), Gerasa (Jordanië), Rome (Italië), Ampurias (Spanje), Xanten (Duitsland).

waarvan zij de hoofdstad waren. Wij hebben gekozen voor 'modale' steden die een typisch voorbeeld zouden kunnen zijn voor vele andere.

## I. HET ONDERZOEK VAN DE STEDELIJKE STRUCTUREN IN EGYPTE

### 1. *De algemene situatie van de archeologische bronnen*

Lange tijd was de belangstelling van oudheidkundigen in Egypte vrijwel uitsluitend op de getuigenissen van het faraonisch verleden en – later – op de papyri uit de Griekse en Romeinse tijd geconcentreerd. Andere getuigenissen werden geminacht en vaak achteloos vernield. Ondertussen is deze situatie grondig veranderd. Regelmatig brengt het tijdschrift *Orientalia* verslag uit over alle opgravingen die in Egypte en Soedan gebeuren. Wie deze verslagen leest, stelt vast dat de belangstelling voor de Romeinse tijd groeit en dat ook de vondsten uit deze periode toenemen. Men kan dus niet beweren dat getuigenissen voor Romeinse aanwezigheid in Egypte ontbreken. Maar van welke aard zijn deze? Ik zal trachten de veelheid van informatie als volgt samen te vatten.

a. Als men een denkbeeldige lijn trekt bij El-Ashmunein (het antieke Hermoupolis Magna) van oost naar west en zo Egypte in twee min of meer gelijke delen indeelt (waarbij het zuidelijke gedeelte ongeveer overeenkomt met de oude Thebaïs), ziet men een duidelijke concentratie van Romeinse sites in het noorden van het land<sup>4</sup>. Wij telden er rond 25 sites. In het zuiden nemen de getuigenissen van Romeinse civilisatie sterk af. Wij telden er ongeveer 15 sites. Er is dus een niveaoverschil te bespeuren tussen het noordelijke en het zuidelijke Egypte, verschil dat altijd heeft bestaan zowel in het faraonische als in het Ptolemaeïsche verleden.

b. Afgezien van de frequentie van de sites komt dit verschil tussen noord en zuid ook structureel tot uitdrukking. Er zijn aanzienlijk meer resten van stedelijke bouwwerken in de sites van het

4. In de Delta: b.v. Marina el-Alamein, Mareotis-gebied, Taposiris Magna, Athribis; in de noordoostelijke woestijn: b.v. Tell el-Herr, Tell el-Kantara, Pelusium. Er zijn enkele, eerder bescheiden structuren in de dorpen van het Fajoum (Krokodilopolis/Arsinoë, Dionysias, Tebtynis) en enkele in Midden-Egypte (Oxyrhynchos, Akoris, Hermoupolis Magna en vooral Antinoëpolis); ze zijn gekend door de berichten van vroege reizigers of van de eerste opgravers; maar hiervan is weinig bewaard.

noorden dan in die van het zuiden: b.v. thermen, zuilengangen, monumentale gebouwen, fonteinen enz.<sup>5</sup> Alle tot nu toe gekende theaters in Egypte (zeven in getal) bevinden zich in het noordelijke gedeelte<sup>6</sup>; er is er geen in het zuiden aangetroffen.

Andere structurelementen blijken evenwichtiger verdeeld: geplaveide straten, kanalisatie, forten en tempels. Men zou kunnen zeggen dat deze tweede categorie van elementen het basispatroon van een stedelijke nederzetting vormde, terwijl de eerste groep een hogere welstand en/of een hoger niveau van romanisering aantoont.

De sites uit het noordelijke gedeelte zijn dus niet alleen talrijker, maar ook groter en gedifferentieerder dan in het zuiden. In het noorden werd meer steen gebruikt, in het zuiden hebben leentichels of baksteen de bovenhand. De steden zijn hier kleiner, eenvoudiger, minder opgesmukt en lijken op het Egyptische stadstype, d.w.z. ze vormen een onregelmatige verzameling huizen rond de Egyptische tempel. Een vergelijking tussen stedelijke structuren in Romeins Egypte en andere provincies moet bijgevolg in het oog houden dat in Egypte zelf al een differentiatie van noord naar zuid bestond, alhoewel overal, zelfs in het minder geromaniseerde zuiden, Romeinse invloed en een – weliswaar beperkte – stedelijke ontwikkeling te bespeuren valt.

Nu mogen wij één element niet vergeten: de Egyptische tempel. Deze bleef in het hart van de stad. Een brede *dromos*, een soort middenas door de stad heen, leidde ernaartoe. Deze *dromos* schijnt in kleinere steden de hoofdstraat te zijn geweest, aan weerszijden omgeven met schaduwrijke zuilengangen, waar waarschijnlijk winkeltjes waren ondergebracht<sup>7</sup>. Blijkbaar hebben de Romeinse bouwactiviteiten de structuur van de steden, die gekenmerkt werd door de Egyptische tempel, in het algemeen gerespecteerd.

5. Wij telden 16 thermen in het gebied tussen de kust en Antinoöpolis, slechts 2 in het gebied tussen Antinoöpolis en de eerste cataract bij Assouan (één in Edfu en één in de vestingstad Nag el-Haggar). Dezelfde situatie doet zich voor bij overblijfselen van officiële gebouwen: wij telden zowat 12 gevallen in het noorden, 2 in het zuiden. Ook structuren met Romeinse zuilen, peristylen of zuilengangen, vinden wij drie keer meer in het noordelijke gedeelte dan in het zuiden (14 tegen 4). Hetzelfde geldt voor monumentale stadspoorten of triomfbogen (5 in het noorden, geen in het zuiden).

6. Enkele kennen wij alleen uit de papyri zoals de thermen in Krokodilopolis/Arsinoë en Hermoupolis Magna. De theaters in Oxyrhynchos en Antinoöpolis, vandaag verdwenen, werden ook nog door reizigers in het begin van de 19de, resp. 20ste eeuw gezien. De theaters in Alexandria, Pelusium en Arthribis zijn opgegraven.

7. Zie b.v. Narmouthis, Akoris, Hermoupolis Magna, Tophium, Eleithyaspolis.

c. Laten wij trachten dit romaniseringsproces chronologisch nauwkeuriger te bepalen. Wanneer begon het en hoe lang duurde het?

Het is in dit kader niet mogelijk de dateringsproblematiek in detail te behandelen, maar aan de hand van de informatie uit *Orientalia* en uit de opgravingsberichten komen wij tot volgende vaststellingen<sup>8</sup>. De algemene stedelijke ontwikkeling in Egypte voltrok zich vooral in de 2de en 3de eeuw na Chr. In de 3de eeuw (waarschijnlijk aan het einde, onder Diocletianus) zien wij in sommige plaatsen een geheel nieuwe ontwikkeling, b.v. in Pelusium, Tell el-Herr in de Sinai, en Nag el-Haggar ten noorden van Assouan<sup>9</sup>. Het gaat in de drie genoemde gevallen om vestingen waar binnen de omwallingsmuren echte Romeinse steden zijn ontstaan met kanalisatie, plaveisel, stenen gebouwen, thermen, colonnades, *insulae* en zelfs – in het geval van Pelusium – een theater, maar met weinig of geen epigrafische getuigenissen. Heel opvallend is het latere ontstaan van nieuwe christelijke steden, zoals Abu Mena bij Alexandrië, die zich oriënteren op de Romeinse stedenbouw en waar wij naast kerken en kloosters ook paleizen, monumentale poorten, thermen, een *nymphaeum*, mooie privé-huizen met stucdecoratie en peristylen, citernen en zuilengangen langs de geplaveide hoofdstraat vinden. Menastad is blijkbaar in de 5de of 6de eeuw ontstaan en bleef tot de 9de eeuw bewoond. Er zijn een tweetal christelijke opschriften gevonden, meer niet<sup>10</sup>. Vergelijkbare, weliswaar bescheidenere christelijke

8. De nauwkeurige datering van archeologische bronnen is slechts mogelijk aan de hand van ter plaatse gevonden officiële (d.w.z. door de naam van een keizer of een bekend ambtenaar gedateerde) epigrafie. Maar deze is, zoals wij verder zullen zien, in Egypte bijzonder dun gezaaid, zowel wat het totale bestand als wat het aantal plaatsen van herkomst betreft. Dus is men in vele gevallen aangewezen op potscherven, munten, grafopschriften, muurconstructies (die verschillen vertonen naargelang van de periode waarin zij gebouwd zijn), huishoudelijke voorwerpen, enz.

9. Tell el-Herr werd in de laat-Romeinse tijd vernield, maar heropgebouwd in de Byzantijnse periode. Er werden munten tot in de 5de eeuw gevonden. Zie *Or* 64.3 (1995), p. 247-248; *Or* 55 (1986), p. 249; *Or* 57 (1988), p. 321-322; *Or* 58 (1989), p. 352-353; *Or* 59 (1990), p. 351-352; *Or* 60 (1991), p. 177-178; *Or* 63 (1994), p. 367-368. In Pelusium vond men een kerk, een klooster, een industriële wijk en in de buurt een theater; de plaats schijnt bewoond geweest te zijn tot in de 7de eeuw. Zie *Or* 64.3 (1995), p. 249-251; *Or* 58 (1989), p. 384; *Or* 59 (1990), p. 351; *Or* 62 (1993), p. 192; *Or* 63 (1994), p. 368. Voor Nag el-Haggar zie vooral *Or* 56 (1987), p. 350; *Or* 57 (1988), p. 363; *Or* 58 (1989), p. 397; *Or* 59 (1990), p. 403; *Or* 63 (1994), p. 429.

10. Voor Menastad, zie *Or* 38 (1969) tot *Or* 63 (1995); de opschriften zijn SEG 32, 1567 en SEG 34, 1529.

steden (zonder opschriften) zijn ook in Nubië rond vestingen ontstaan<sup>11</sup>.

Samenvattend kunnen wij zeggen dat de stedelijke ontwikkeling in Romeins Egypte in de eerste drie eeuwen plaatsvond en dan tot stilstand kwam. Kerken en kloosters blijken in de 5de en 6de eeuw te zijn ontstaan. Het feit dat kerken in of in de buurt van de oude Romeinse sites werden gebouwd, toont aan dat daar het leven op een of andere manier verderging. Bovendien ontstonden in deze periode nieuwe christelijke steden.

Deze conclusies werden geografisch en chronologisch bevestigd door een analyse van de papyrologische bronnen aan de hand van het werk van A. Lukaszewicz<sup>12</sup>, dat een overzicht van de in de papyri genoemde publieke gebouwen bevat.

## 2. De archeologische bronnen in Antinoöpolis en Koptos

Onder de Egyptische steden met Romeinse aanwezigheid hebben wij er twee uitgekozen om ze archeologisch en epigrafisch nader te belichten: Antinoöpolis in Midden-Egypte en Koptos in zuidelijk Egypte.

Antinoöpolis, in de buurt van het moderne Shekh Abade in Midden-Egypte, lag aan de Nijl, recht tegenover Hermoupolis Magna. Het werd in 130 door keizer Hadrianus gesticht en is de enige Romeinse stedenstichting in Egypte. Antinoöpolis was het uitgangspunt van de Via Hadriana, die door de oostelijke woestijn naar de kust toe en dan langs de kust naar de havenstad Myos Hormos liep. De keizer liet de weg op 25 februari 137 inwijden<sup>13</sup>. Het bestaan van deze verbindingsweg met de kust toont aan dat Antinoöpolis niet alleen een herdenkingsplaats was voor Antinous, de gunsteling van de keizer, die hier in de Nijl verdronken was, maar bovendien een evidente strategische rol speelde. Tot in de 19de eeuw waren prachtige ruïnes van deze stad bewaard, die gelukkig door verschillende vroege reizigers werden gezien en

11. B.v. Ikhmindî met 2 omwallingen, een kerk, een stratenpatroon; er werd een opschrift uit de tijd van Justinianus gevonden; zie *Or* 30 (1961), p. 193 en J. BINGEN, in *CdE* 36 (1961), p. 431-43. Qasr Ibrim, met een vesting, kerk, tempel, stadspoort, is blijkbaar in de 6de eeuw ontstaan; zie *Or* 32 (1963), p. 98; *Or* 33 (1964), p. 357-358; *Or* 34 (1965), p. 198; *Or* 36 (1967), p. 201; *Or* 39 (1970), p. 349; *Or* 46 (1977), p. 273; *Or* 48 (1979), p. 390-391; *Or* 56 (1987), p. 361. Tamit ontwikkelde zich met 6 kerken van christelijke tot islamitische stad; zie *Or* 34 (1965), p. 200-201.

12. *Les édifices publics dans l'Égypte romaine* (Studia Antiqua), Warschau, 1986.

13. Zie A. BERNARD, *Pan*, nr. 80.

beschreven<sup>14</sup>. De overblijfselen van de stenen gebouwen liet Mohamed Ali, de toenmalige Turkse gezaghebber in Egypte, hergebruiken voor de bouw van een suikerfabriek in de buurt. Op de door Hadrianus gekozen plek bevond zich reeds de Egyptische stad Besa; stenen blokken tonen aan dat er een tempel stond die gebouwd was onder Ramses II. Op de ruïnes van de Egyptische stad werd in de 2de eeuw de Romeinse stad gebouwd. Zij bezat een geometrisch stratenpatroon met portieken en colonnades, een triomfboog, een theater, een circus of hippodroom, thermen en stenen gebouwen. Langs drie zijden was zij ingesloten door een omwallingsmuur. Op een afstand van ca. 300 meter van de antieke stad ontstond een christelijke stad (in de buurt van het huidige Deir Abu Hennys, waar tot in de 19de eeuw nog uitsluitend christenen woonden), die even groot was als de Romeinse, maar waar de ruïnes geen grotere gebouwen vertonen behalve een kerk en de resten van bakstenen huizen en graven. Alhoewel van de Romeinse bouwwerken haast niets bewaard bleef, is Antinoöpolis een van de plaatsen in Egypte die meer opschriften hebben opgeleverd dan de meeste andere. Er zijn 16 min of meer volledige teksten en fragmenten gekend, waarvan 1 uit de 1ste eeuw, 14 uit de 2de en 3de, 1 uit de 4de, en 6 niet nader te dateren fragmenten<sup>15</sup>.

De tweede stad is Koptos, het moderne Qift tussen Hiw en Karnak. Van hieruit ging – en gaat nog vandaag – de weg door de oostelijke woestijn naar Leukos Limen, het huidige Qosseir aan de Rode Zee; vanaf Lakeita vertrekt een afsplitsing naar het zuiden tot in de havenstad Berenike, ter hoogte van Elephantine. Koptos was al in de faraonische tijd een belangrijke handelsplaats en ontwikkelde zich sterk gedurende de Ptolemaeëntijd. Toen werd de bouw van verschillende tempels in Egyptische stijl begonnen; ze werden bij het begin van de keizertijd, onder Caligula en Claudius, voltooid. Over de antieke stadsstructuur is zeer weinig geweten. Koptos bood ook al in de 18de en 19de eeuw geen ruïnes die de reizigers zouden hebben aangetrokken. Hun beschrijving van de site is dus maar oppervlakkig<sup>16</sup>. Bovendien werd er weinig gegraven. Maar de oude berichten vertellen ons toch

14. Zie de uitvoerige aanhalingen van deze interessante berichten in A. BERNAND, *Portes*, p. 24-52.

15. Zie A. BERNAND, *Portes*, nummers 1 tot 22.

16. Voor de vroege berichten over Koptos, zie A. BERNAND, *Portes*, p. 152-162.

enkele interessante dingen<sup>17</sup>. In 1910 beschrijft de egyptoloog R. Weill de stad als een grote vierkante omheining met torentjes; erbinnen zijn resten van stenen gebouwen en grote opeenhopingen van bakstenen, vermoedelijk een commerciële wijk; er zijn ruïnes van Egyptische tempels; in de buurt bevinden zich de fundamenten van christelijke kerken met hergebruikte faraonische steenblokken. Weill zag ook de resten van gedecoreerd muurwerk, het plaveisel van een straat en zuilen langs een soort avenue die naar een poort in de omheining toeliep<sup>18</sup>.

Het Romeinse Koptos had dus tenminste de basisuitrusting van een Romeinse stad: een centrale plaats, een hoofdstraat met colonnades, enkele stenen gebouwen, een commerciële wijk. Later zijn er in de buurt kerken ontstaan. Veel meer weten wij op dit ogenblik niet. Opmerkelijk is onder deze omstandigheden een (naar Egyptische maatstaven gemeten) record-opbrengst van opschriften uit de Romeinse tijd: in Koptos werden 48 teksten<sup>19</sup> gevonden; dit is meer dan in alle andere sites.

### 3. *De epigrafische bronnen*

Laten wij nu het terrein van het epigrafisch onderzoek betreden. Wij herhalen nog eens dat archeologische en epigrafische bronnen dicht bij elkaar horen, in de meeste gevallen zelfs wezenlijk met elkaar verbonden zijn. De studie van de opschriften afkomstig uit onze twee uitgekozen sites zou ons meer moeten leren over hun stedelijke structuren.

#### Chronologische opmerkingen

Met een aandeel van 14 teksten uit de eerste eeuw is Koptos veel sterker vertegenwoordigd dan Antinoöpolis: hier valt voor deze periode slechts 1 tekst te signaleren, feit dat makkelijk door de stichting van deze stad in de 2de eeuw te verklaren is. In de 2de en 3de eeuw loopt de frequentie min of meer gelijk. In de 4de eeuw hebben wij zowel voor Antinoöpolis (*Portes* 19: 389) als voor Koptos (*Portes* 91: 316) maar één tekst. Daarna zwijgt de Griekse (en Latijnse) epigrafie. Er resten slechts fragmenten, die, afgezien van het schrift, geen dateerbare elementen bevatten.

17. Zie in A. BERNAND, *Portes*, p. 154, het bericht van G. Maspero over de opgravingen in Koptos tussen 1881 en 1885.

18. Zie A. BERNAND, *Portes*, p. 157-158.

19. A. BERNAND, *Portes*, nr. 56 tot 103, en *AE* 1990, 1023.



Om ons ervan te vergewissen dat dit geen toevallig resultaat is, hebben wij er de chronologie van de opschriften uit Pelusium (oostelijke woestijn, noorden), Ombos (tussen Apollonopolis Magna en Syene) en Tentyris (ten noorden van Koptos) bijgehaald. Wij stellen vast dat de Griekse (en ook Latijnse) epigrafie overal aan het einde van de 3de eeuw afbreekt. Er is slechts één christelijk opschrift uit Ombos (*Tb.Sy.*196, 6de of 7de eeuw) bekend, waarin sprake is van het opruimen van afval op een openbare plaats.

Uit de epigrafische bronnen blijkt dus dat een Romeins stedelijk leven zich in Egypte in de eerste drie eeuwen heeft ontwikkeld en dat getuigenissen uit de 4de eeuw ontbreken. In de 6de of 7de eeuw gaat het om reparatiewerkzaamheden: dit toont aan dat de oude stadsstructuur tenminste gedeeltelijk in verval was geraakt, getuige de zo-even aangehaalde inscriptie uit Ombos en enkele soortgelijke opschriften uit Philae en Syene<sup>20</sup>. Epigrafische getuigenissen van het traditionele type (ere-opschriften, wijdingen enz.) ontbreken volledig. Ook in de bouwwerken die veelal in deze tijd zijn ontstaan, namelijk de kerken, komen opschriften niet meer voor.

#### Inhoudelijke opmerkingen

In verband met de positie van de keizer in de opschriften viel het ons op dat van de keizercultus, d.i. de cultus van de vergoddelijkte voorouders van de levende keizer, zeer weinig te bespeuren is. Wij vonden één opschrift uit het begin van de Romeinse periode waarin keizer Augustus als zoon van god – θεοῦ υἱός, dus niet θεός zoals vroeger de Ptolemaeïsche koningen – wordt gekenmerkt (*Portes* 1, 13/12 v. Chr, uit Antinoöpolis)<sup>21</sup>. Er is nog één andere tekst (uit Koptos) waarin het woord θεός in verband met de naam van een keizer optreedt, namelijk in een ere-opschrift voor een magistraat, die ook *neokoros* van de god Hadrianus was, dus een ambt in verband met de keizercultus bekleedde. Verder vinden wij geen spoor van de vergoddelijkte voorouders van de keizers, wat in de Latijnse opschriften uit Koptos wel het geval is (*Portes* 66: *imperator caesar Domitianus divi Vespasiani filius*; *AE* 1990, 1023: *imperator caesar Marcus Aurelius divi Antonini*

20. Zij betreffen het herstel van omwallingsmuren en worden in de 6de eeuw gedateerd (zie de relevante nummers in A. BERNAND, *De Thèbes à Syène*, Paris, 1989).

21. Twee soortgelijke gevallen kennen wij uit Tentyris, waar het gaat om Augustus, zoon van god (*Portes*, 25, uit 1 n. Chr.), en om Tiberius, de nieuwe Augustus, zoon van de god Augustus (*Portes*, 28, tussen 32 en 37 n. Chr.).

*filius, divi Veri frater...*). Wij zouden durven beweren dat in Egypte de gedachte van de vergoddelijking van de dynastie niet zeer diep wortelde en relatief weinig verspreid was. Vanaf de 3de eeuw verdwijnt die uit de epigrafie (en trouwens ook uit de papyrologische bronnen).

Vervolgens enkele opmerkingen in verband met de prosopografie. In Koptos zijn vier Latijnse opschriften gevonden. Zij komen alle uit de kringen van het leger. De eerste twee teksten zijn soldatendiploma's (*Portes*, 66, uit de tijd van Domitianus; *AE* 1990, 1023, uit de tijd van Commodus), die het Romeins burgerrecht verleenden aan soldaten die hun dienst beëindigden. De derde tekst is een opschrift van keizer Domitianus zelf ter herdenking van de bouw van een brug (*Portes*, 68). De vierde tekst, aangebracht op een zuil, is een lijst met namen van soldaten die hebben deelgenomen aan de bouw en de heropbouw van *hydremata* (citernen) en van *castra* (legerkampen) op een aantal plaatsen langs de wegen naar Myos Hormos (de karavaanweg, die vanuit Antinoöpolis vertrok) en naar Berenike (de weg die vanuit Koptos vertrok). Het opschrift is uit de eerste eeuw na Chr., waarschijnlijk nog uit de tijd van Augustus, en toont dat toen al aan de verbindingen naar de Rode Zee werd gewerkt. De namen die in deze vier opschriften voorkomen zijn zuiver Romeins en vertonen geen Griekse, laat staan Egyptische sporen. Zij leren ons iets over de Romeinse aanwezigheid in Egypte, die tenminste in de eerste twee eeuwen duidelijk in verband stond met het leger. Zij leren ons ook iets over de taken van dit leger: onder meer het bouwen en herstellen van infrastructuurprojecten, zoals wegen, bruggen, kampen en citernen.

Romeinen vinden wij verder – d.w.z. in de Griekse teksten – alleen in de kringen van de hoge keizerlijke ambtenaren: de praefectus van Egypte (*hegemon* of *eparchos* in *Portes*, 21 uit Antinoöpolis; *Portes*, 70 en 82 uit Koptos), of de *epistrategos* (*Portes*, 2 en 12 uit Antinoöpolis; *Portes*, 70 uit Koptos). Voor de rest dragen in de Griekse opschriften ook de personen die erin voorkomen meestal Griekse namen. Er zijn ook enkele sporen van gehelleniseerde Egyptenaren (*Portes*, 5-10, agonistenlijsten uit Antinoöpolis en *Portes*, 15 uit Antinoöpolis). In 13/12 v. Chr., d.w.z. meer dan 100 jaar voor de stichting van de polis Antinoöpolis, vinden wij zelfs een zuiver Egyptische naam (*Portes*, 1) in het opschrift van Thotros, *archistolistes* en *prophetes* van een Egyptische godheid.

In Koptos vinden wij in de eerste helft van de eerste eeuw na Chr. enkele Egyptische namen, trouwens van Isispriesters (*Portes*,

57, 58, 60 in het Grieks, 59 en 61 tweetalig hieroglyfisch-Grieks). In de eerste helft van de 2de eeuw komt er nog maar één Egyptische naam – weer van een Isispriester – voor (*Portes*, 74, tussen 138 en 160). Later vinden wij alleen nog Griekse, resp. gehelleniseerde Egyptische, en nog later ook geromaniseerde Griekse namen (*Portes*, 88: 223/224).

Blijkbaar woonden in Antinoöpolis vooral Grieken (gehelleniseerde Egyptenaren vonden wij alleen in de kringen van de deelnemers aan de wedstrijden), in Koptos Romeinse militairen, in de eerste twee eeuwen Egyptenaren met Egyptische namen, die in hun opschriften reeds het Grieks gebruikten, en later gehelleniseerde of zelfs geromaniseerde Egyptenaren.

Van belang is verder ook de positie en de rol van de hoge ambtenaren van de provincie Aegyptus in de epigrafie. Wij hebben met enige verbazing vastgesteld dat in Egypte onder Augustus een epigrafische praktijk terugkeerde die in de late Ptolemaeëntijd, d.w.z. de eerste eeuw v. Chr., volledig was verdwenen: de officiële ere-opschriften voor goden, heersers en soms ook hooggeplaatste ambtenaren<sup>22</sup>. Deze opschriften waren zeer frequent in de 2de eeuw v. Chr., vooral in het zuiden, maar ook in de Fajoum. Zij vertoonden een min of meer identieke opbouw en vertegenwoordigden een bepaald type: de goden staan altijd in de datief; verschijnen de heersers in het gezelschap van de goden, dan worden zij met ὑπέρ ingeleid; is het opschrift alleen aan de koningen opgedragen, dan staan zij in de datief; vaak wordt een hooggeplaatst ambtenaar in de wijding opgenomen; zijn naam wordt dan eveneens door ὑπέρ ingeleid. De ambtenaar staat altijd op de laatste plaats, dus op het laagste niveau, maar is niettemin onderwerp van de toewijding<sup>23</sup>. Deze praktijk van officiële ere-opschriften herleeft in de Romeinse tijd en blijft bestaan tot in de 3de eeuw, met één verschil: nooit meer worden hoge ambtenaren samen met de goden en de keizers door middel van ὑπέρ in de toewijding opgenomen. Zij verschijnen weliswaar in de opschriften, maar worden altijd ingeleid door ἐπί, gevolgd

22. Zie G. DIETZE, "Philae und die Dodekaschoinos in ptolemäischer Zeit. Ein Beitrag zur Frage ptolemäischer Präsenz im Grenzland zwischen Ägypten und Afrika an Hand der architektonischen und epigraphischen Quellen", *AncSoc* 25 (1994), p. 63-110, alsook G. DIETZE, "Der Streit um die Insel Pso. Bemerkungen zu einem epigraphischen Dossier des Khnumtempels von Elephantine (Th.Sy.244)", *AncSoc* 26 (1995), p. 157-184.

23. Met uitzondering van een paar *proskynemata* in Philae (einde eerste helft van de 1ste eeuw v. Chr.), waar de epistrateeg Kallimachos zich op de eerste plaats vermeldde, vóór de koning; zie G. DIETZE, *Philae* (voetnoot 22), p. 89-90.

door hun naam en functie in de genitief. Worden er meerdere ambtenaren vermeld, dan volgen zij elkaar op in streng hiërarchische rangorde: eerst de *praefectus* van Egypte, dan de *epistrategos* (in Tentyris volgt ook nog de *strategos*). De ambtenaren, die op deze wijze vermeld worden – "onder de praefectuur van, onder de epistrategie van enz." – en in gezelschap van goden en/of de keizer optreden, zijn dus niet meer onderwerp van de eerbetuiging, maar dienen eerder als dateringselement.

Onderaan de keizerlijke hiërarchie in de provincie volgen soms (ook ingeleid door ἐπί) ambtenaren uit de plaatselijke stadsadministratie (*Portes*, 12, opschrift van de *boulè* in Antinoëpolis uit het jaar 232; *Portes*, 70 uit 103; 82 uit 210; 88 uit 223/224, tempelopschriften uit Koptos). Hier komt ons inziens tot uitdrukking dat de steden zijn opgenomen in de hiërarchische structuur van de keizerlijke provinciale administratie, ook na de institutionele hervorming onder Septimius Severus, die aan alle metropoleis het polis-statuut verleende<sup>24</sup>.

Uit de Latijnsprekende Romeinse wereld kennen wij een zeer gedifferentieerde reeks van statuten voor stedelijke nederzettingen: *castellum*, *oppidum*, *municipium*, *civitas* en *colonia* (het hoogste statuut). In Egypte zijn er maar twee types: *polis* en *metropolis*. In de Romeinse tijd waren er tot Septimius Severus ook maar vier poleis: Alexandrië, Naukratis en Ptolemaïs (de Ptolemaeïsche poleis) en Antinoëpolis (de Romeinse stichting). De *metropoleis* kwamen tot aan het einde van de Ptolemaeïsche periode in opschriften praktisch nooit voor. De eerste aanduidingen voor een identiteitsbesef in de Egyptische *metropoleis* zijn pas aan het einde van de eerste eeuw v. Chr. te bespeuren (b.v. in het decreet van de priesters en de 'presbyteroi' van Thebe voor Kallimachos, zoon van de *epistrategos* Kallimachos, in 39 v. Chr., *SB* 8334). In de eerste eeuw na Chr. komt de formulering "οἱ ἀπὸ τῆς μετροπόλεως καὶ τοῦ νομοῦ" voor<sup>25</sup>. In de 3de eeuw, na de hervorming door Septimius Severus, vinden wij in drie opschriften uit Koptos de benaming *polis* (*Portes*, 75, 76, 88). In Antinoëpolis vinden wij dit begrip maar één keer in een decreet van de *boulè* (*Portes*, 4a uit 172-175)<sup>26</sup>. In de andere teksten staat in plaats van *polis* het stedelijke bestuursorgaan vermeld, de *boulè* (*Portes*, 4b uit 178, 12 uit 232, 14

24. In de opschriften van Tentyris (*Portes*, 25, 27, 28 en 30) volgt op de *epistrategos* de *strategos*, maar geen enkele plaatselijke ambtenaar wordt vermeld.

25. B.v. *Portes*, 25 en 28 uit Tentyris, dat zich trouwens in geen enkel opschrift *polis* noemt.

26. "τῆς αὐτῆς τῆς πόλεως".

uit de 3de eeuw, 15 na 212). Het lijkt dan of het woord *polis* alleen niet voldoende werd geacht om het speciaal statuut van deze stad tot uitdrukking te brengen. Bovendien wordt de *boulè* in 3 opschriften (*Portes*, 4b, 12 en 14) "βουλή τῶν νέων Ἑλλήνων" genoemd. Met deze formulering zijn waarschijnlijk de Grieken bedoeld die daar bij de stichting van de stad kwamen wonen. Bijzonder interessant is in dit verband een opschrift (*Portes*, 4b) uit de tweede helft van de tweede eeuw ter ere van de rhetor Poplius Aelius Aristides Theodoros (uit Alexandrië of Antinoöpolis). De auteurs zijn: de *polis* van de Alexandrijnen, Hermoupolis Megalè, de *boulè* van de nieuwe Grieken in Antinoöpolis, en de Grieken die in de Delta en in de Thebaïs wonen. Dat zich de Grieken in Antinoöpolis nieuwe Grieken noemen, betekent ons inziens dat zij 'echte' Grieken waren, die misschien uit Griekenland zelf waren aangetrokken en die – niet zoals de Grieken uit de Delta en de Thebaïs, Hermoupolis Megalè en misschien zelfs Alexandrië – al met Egyptische herkomst vermengd waren. Tegelijkertijd toont dit opschrift de plaatsen in Egypte aan waar de Griekse bevolking geconcentreerd was. Het is opvallend dat voor de Thebaïs, die vrijwel de helft van het hele Egyptische territorium bestreek, geen enkele stad apart wordt genoemd. De Griekse bevolking zat dus vooral in het noordelijke gedeelte (waar de vier in ons opschrift genoemde plaatsen te situeren zijn), terwijl de Griekse presentie in het zuiden veel minder sterk was. Dit is de reden waarom hier ook de stedelijke structuren minder sterk ontwikkeld waren.

Wat zeggen ons de opschriften uit Antinoöpolis en Koptos verder in verband met de organisatie van het stedelijk bestuur? In Antinoöpolis komen de ambten van *exegetes* en *agoranomos* voor (*Portes*, 4a uit 172-175) en in de 3de eeuw – in verband met de *boulè* – de ambten van *prytanes*, *bouleutes*, *gymnasiarchos* en "ἐπὶ τῶν στεμμάτων" (*Portes*, 12 uit 232, 15 uit de 3de eeuw). In Koptos vinden wij aan het begin van de 3de eeuw slechts het heel algemene [*arch*]ontos (*Portes*, 82 uit 210), later een *bouleutes* (*Portes*, 88 uit 223/224), die trouwens nog een andere, zeldzame titel bezit: hij is *hypogymnasiarchos* van de god Zeus Helios, Megalos Sarapis. Wij vinden deze functie in Koptos nog eens (*Portes*, 89 uit de 3de eeuw): Marcus Aurelius Origenes, alias Potamon (de naam toont mooi het proces van eerst hellenisering, dan romanisering van een Egyptenaar) heeft het ambt van *gymnasiarchos* van de grote Sarapis overgenomen, nadat hij voordien *hypogymnasiarchos* van de *boulè* was geweest. Bij deze gelegenheid biedt hij een beeld van de

grote Sarapis aan Zeus Helios Megalos Sarapis en de *synnaoi theoi* aan. Deze tekst toont, ten eerste, dat de gymnasiarchie een vaste plaats had in de loopbaan van de stedelijke ambtenaren en, bijgevolg ook, dat het gymnasium nauw verbonden was met de stedelijke administratie; en, ten tweede, dat de gymnasiarchie tenminste in Koptos een godsdienstige connotatie had. Hier zijn wij bij een interessant punt gekomen. Als wij namelijk de vraag stellen in welk verband de opschriften staan – in een profane context of in een godsdienstige? – dan blijken vrijwel alle Griekse opschriften uit Koptos tempelinscripties met een godsdienstige achtergrond te zijn. Zelfs de administratie van de stad schijnt nauw verbonden met goden, die Griekse namen hebben, maar blijkbaar in Egyptische tempels vereerd worden: de gymnasiarchie van Sarapis is een stap op de ladder van de *cursus honorum* in Koptos.

Ere-opschriften dienen in de meeste gevallen ter herdenking van een daad van euergetisme. Zij zijn hetzij uitdrukking van dank van de kant van diegenen die de weldaad hebben ontvangen, hetzij een herdenking van de weldaad door de weldoener zelf. In Koptos zijn de meeste opschriften herdenkingen van weldaden die ter ere, in de naam, of voor het heil (Grieks: ὑπέρ, Latijn: *pro salute*) van de keizer aan de goden en de tempel zijn bewezen. Zo schenkt de *prostates* van Isis een libatiebekken aan de tempel ter ere van keizer Tiberius (*Portes*, 60, tussen 14 en 37), een handelaar wijdt een stele aan Isis Thea Megistè ter ere van keizer Claudius (*Portes*, 62, tussen 41 en 54), een andere handelaar uit Aden doet hetzelfde ter ere van keizer Vespasianus (*Portes*, 65 uit 70), een zekere Claudia Isidora schenkt een altaar aan de tempel (*Portes*, 69, tussen 81 en 96), een rhetor schenkt een beeld van Isis aan de Isistempel ter ere van keizer Traianus (*Portes*, 70 uit 103); een zekere Balbillus schenkt een stele of beeld aan Isis ter ere van keizer Traianus (*Portes*, 71 uit 105); er worden twee muren hersteld voor de god Harpokrates, ongetwijfeld in de tempel (*Portes*, 72 en 73 uit 149), er wordt een tuin van de Isistempel aangelegd door de *prostates* van Isis (*Portes*, 74, tussen 138 en 160); een andere Isidora schenkt een altaar aan Isis voor het goede lot van de Koptieten (*Portes*, 79 tussen 138 en 161); het beeld van de god Tithoes wordt gewijd ter ere van Septimius Severus, Caracalla, Geta en Julia Domna (*Portes*, 82 uit 210); een *vexillarius* uit het Hadriaanse Palmyra schenkt een altaar aan de god Hierabolos (*Portes*, 85 uit 216) enz... tot in 260, wanneer een temenos en een beeld aan "de goden" worden opgedragen ter ere van de keizers

Macrinus en Quietus (*Portes*, 90); ergens in de 3de eeuw laat een *naukleros* uit Palmyra een propylon en drie poorten vanuit de fundamenteën heropbouwen; hij wordt voor deze weldaad geëerd door de handelaars uit Palmyra (*Portes*, 103).

Wij hebben in Koptos slechts drie teksten gevonden die niet uitsluitend in verband staan met de tempel en die de φιλοτιμία van een persoon herdenken. De goede daad zelf wordt slechts één keer genoemd (het aanleggen van een tuin)<sup>27</sup>, terwijl in verband met het godsdienstig euergetisme meestal heel duidelijk het voorwerp van de weldaad wordt vermeld. Wat hebben de archonten in kwestie voor de stad Koptos gedaan? Spelen georganiseerd, een bouwwerk opgericht, een gastmaal gegeven?

In Antinoöpolis is onze referentiebasis kleiner, maar het is niettemin duidelijk dat het godsdienstig element hier minder sterk tot uitdrukking komt dan in Koptos. Na de stichting van de stad in 130 zijn er maar 2 opschriften aan goden toegewijd: een tekst uit 136 of 157 is aan Isis gericht in verband met een orakelspreuk (*Portes*, 3); de tweede is een opschrift van een zekere Fidus Aquila (trouwens uit het Afrikaanse Sicca Veneria), *epistrategos* van de Thebaï's (*Portes*, 2, tussen 130 en 140); hij heeft een beeld van Antinoös Epiphanes, dus van de vergoddelijkte Antinoös, opgesteld. De overige opschriften in Antinoöpolis zijn profane teksten<sup>28</sup>, waaronder twee voor euergeten zonder specificatie van de daden (*Portes*, 4b uit 178 en 15 uit de 3de eeuw). De opschriften uit Antinoöpolis verduidelijken dus evenmin de inhoud van het niet-godsdienstige privé-euergetisme in Egypte.

Iets meer komen wij te weten in verband met het openbare euergetisme van de keizer: de bovenvermelde inscriptie van keizer Hadrianus ter inwijding van de via Hadriana (*Pan*, 80) toont aan dat deze met openbare middelen is gebouwd, net als de brug die

27. Met name in het opschrift van de *beneficiarius* M. Aurelius Apollonios (dus een soldaat), die het herstellen en beplanten van een tuin herdenkt, werkzaamheden die hij uit eigen middelen heeft bekostigd (*Portes*, 86 uit 219). De beide andere voorbeelden gaan van de *polis* uit: eerbetoon wordt gebracht aan een zekere Sarapion, *archont*, *neokoros* van de god Sarapis, *agoranomos* en *exegetes*, wiens Griekse afstamming wordt beklemtoond, want zijn vader, zijn grootvader, zijn tribus (conform aan het Romeinse gebruik) en zijn demos zijn vermeld (*Portes*, 75, tussen 138 en 199). Eveneens vanwege zijn φιλοτιμία wordt in een gelijkaardige inscriptie uit dezelfde periode een *archont* en *exegetes* geëerd (*Portes*, 76).

28. Zes fragmenten van agonistenlijsten (*Portes*, 5-10, waarschijnlijk uit de 2de eeuw), die bewijzen dat er regelmatig wedstrijden plaatsshadden; een opschrift voor keizer Alexander Severus en Iulia Mamaea (*Portes*, 12 uit 232); een opschrift ter ere van de keizers Carinus en Numerius (*Portes*, 13 uit 282); het boven besproken decreet van de *boulê* (*Portes*, 4a tussen 172 en 175).

in het opschrift van Domitianus wordt herdacht (*Portes*, 68) en de *hydremata* en *castra* langs de wegen naar Myos Hormos en Berenike (*Portes*, 56). Bruggen, wegen, *castra* en citernen behoorden dus tot het keizerlijke bouwprogramma.

Wij besluiten dit deel van ons onderzoek. Tegen de achtergrond van de algemene bronnensituatie in Egypte komen wij tot de conclusie dat Antinoöpolis een stedelijke infrastructuur bezat en tot op zekere hoogte een stedelijk leven van een Grieks-Romeins type ontwikkelde. Vergeleken met Antinoöpolis lijkt Koptos meer het type van een Egyptische stad met Romeinse elementen te vertegenwoordigen, waar de Egyptische tempel een overheersende rol speelde.

## II. HET ONDERZOEK VAN DE STEDELIJKE STRUCTUREN IN DE PROVINCIA AFRICA PROCONSULARIS

### 1. *De algemene bronnensituatie*

Laten wij nu de blik richten op Africa proconsularis. Omdat Romeins Afrika veel minder goed gekend is dan Egypte, wil ik graag een paar inleidende opmerkingen maken. Het kan niet onze bedoeling zijn het archeologisch en epigrafisch landschap in detail te schetsen: de bronnenrijkdom is ongelooflijk groot. Volume VIII, pars 1 en de Supplementen 1 en 4 van het *Corpus Inscriptionum Latinarum* bevatten de opschriften uit deze provincie<sup>29</sup>, die min of meer overeenkwam met het huidige Tunesië. De opschriften uit Tunesië zijn ook samengebracht in het corpus van A. Merlin<sup>30</sup>, dat ongeveer 1700 inscripties uit de ca. 200 tot nu toe gekende steden uit dit gebied bevat<sup>31</sup>. In sommige streken bedraagt de afstand tussen de steden niet meer dan een paar kilometers. Zelfs nederzettingen niet groter dan een dorp waren met stedelijke bouwwerken, b.v. monumentale poorten opgesmukt. Er zijn meer dan 20 theaters gekend in de proconsularis; veel groter nog is het aantal amfiteaters, een zeer geliefd stedelijk bouwwerk in Africa. Hippodromen en circussen, tempels in Romeinse stijl, *fora*, *macella*, *nymphaea*, thermen voor de zomer, ther-

29. De provincia Africa proconsularis werd in de late 3de eeuw onder Diocletianus in twee gedeeltes: het noordelijke gedeelte, de proconsularis of Zeugitana, en het zuidelijke gedeelte, de byzacena.

30. A. MERLIN, *Inscriptions latines de la Tunisie*, Paris, 1944.

31. Voor een lijst van de steden zie de appendix in P. SALAMA, *Les voies romaines de l'Afrique du Nord*, Algiers, 1951.



men voor de winter, fraaie privé-huizen met schitterende mozaïeken – een kunst waarvoor Africa bijzonder bekend geraakte –, kunnen ter plaatse bewonderd worden en bepaalden het voorkomen van de meeste Afrikaanse steden. Plaveisel, kanalisatie, aquaducten en citernen zijn vanzelfsprekend. Tal van kerkrúines binnen de steden zijn bewaard.

In het zuiden van het land (de latere provincia byzacena) is het stedelijk net iets minder dicht, omdat landbouw en urbanisatie er iets later zijn begonnen dan in het noorden (waar al in de tijd van de late republiek, met de inrichting van de provincia Africa vetus, de kolonisatie en centurisatie of landmeting begonnen, en waar voordien al onder de invloed van Carthago een beperkte stedelijke infrastructuur was ontstaan), maar zijn er niettemin spectaculaire sites: ik herinner b.v. aan Sufetula, Mactaris, Cillium, Thelepte, Ammaedara.

Opvallend is verder de gelijkvormigheid van de stadsstructuur in de hele proconsularis. Dit wil niet zeggen dat noodzakelijkerwijs alle elementen in iedere stad optraden, maar het stadstype is overal min of meer hetzelfde. Het lijkt geen twijfel dat de situatie van de zichtbare bronnen in Egypte en Africa proconsularis aanzienlijk verschilt.

Het ligt in de lijn van onze redenering dat zoveel stedelijke bouwactiviteit een evenredige epigrafische rijkdom met zich meebrengt: er zijn opschriften bewaard uit theaters, amfiteaters, tempels, badhuizen, fora, opschriften op voetstukken van beeldhouwwerken, enz. De epigrafie was een zo frequente bezigheid dat talrijke afkortingen gebruikt werden, die blijkbaar algemeen bekend waren<sup>32</sup>. Het merendeel van de opschriften uit Africa is in het Latijn gesteld. Daarnaast kennen wij ook enkele Griekse teksten. Maar belangrijker zijn de vele Libysche en Neopunische opschriften, die aantonen dat de inheemse epigrafie tot in de 2de eeuw voortbestond. In aanwezigheid van de overblijfselen van de zuiver Romeinse stadsstructuren zou men niet denken dat oudere inheemse tradities, waaronder ook het schrift, zo lang zijn blijven verderleven naast de nieuwe Latijnse praktijken en dan nog wel in de Romeinse bouwwerken, want overblijfselen van een Libysche

32. B.v. afkortingen voor de lange titulatuur van de keizers (die wij in de Griekse inscripties van Egypte trouwens niet vinden), afkortingen voor de ambten van de magistraten, de procedures van het stedelijk bestuur, enz.

of Neopunische architectuur bestaan niet. De steden uit deze tijd werden bij de komst van de Romeinen volledig geromaniseerd<sup>33</sup>.

## 2. *Sicca Veneria en Mactaris. De archeologische bronnen*

Voor onze specifieke studie hebben wij twee plaatsen uitgekozen, Sicca Veneria, het huidige Le Kef in het noorden op de weg tussen Carthago en Cirta in Numidia, en Mactaris, het huidige Maktar in het zuidelijke heuvelland.

Sicca Veneria was een van de oudste Romeinse kolonies, die op de plaats van een Numidische nederzetting ontstond<sup>34</sup>. De Colonia Iulia Veneria Cirta Nova Sicca werd door Octavianus gesticht als veteranenkolonie. De stad bleef bewoond tot in de huidige tijd: de moderne stad is boven op de antieke gebouwd. Wij hebben bijgevolg een relatieve schaarste aan archeologische bronnen uit de Romeinse tijd, alhoewel in de *Atlas archéologique de la Tunisie* van de 19de eeuw een theater<sup>35</sup>, een amfitheater, een thermengebouw, een Byzantijnse vesting en drie kerken<sup>36</sup> zijn vermeld. Deze gebouwen zijn haast volledig verdwenen<sup>37</sup>. Wij hebben dus een situatie die met onze bevindingen in Antinoöpolis kan worden vergeleken. En toch zijn er enkele tientallen opschriften uit Sicca bewaard die ons bij de reconstructie van de stedelijke structuur ter plaatse kunnen helpen<sup>38</sup>.

Mactaris ligt in een gebied dat pas in de 2de eeuw agrarisch ontwikkeld werd. Het is een stad waar Numidische en Punische invloeden tot in de 2de eeuw geattesteerd zijn: in de Afrikaanse heiligdommen ter plaatse is een groot aantal Libysche en Neopunische opschriften gevonden<sup>39</sup>. Deze tempels zijn tot aan het

33. Wij weten dat vóór de verovering door de Romeinen de Numidische vorsten zich lieten inspireren door de Hellenistische stedenbouw en dat in die tijd de eerste steden in Afrika zijn ontstaan. Maar er zijn zo goed als geen overblijfselen uit deze relatief korte periode bewaard.

34. Zie Cl. LEPALLEY, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, vol. II: *Notices d'histoire municipale*, Paris, 1981, p. 156-161.

35. Zie ook opschriften CIL VIII 15854 en 15935: "trouvée près du théâtre" en "infra theatrum antiquum".

36. Zie ook CIL VIII 15995, 16010, 16044, 16053, 16072, 16156 in "ecclesiola christiana" gevonden.

37. Er werd één gebouw gerestaureerd dat men in de 4de of 5de eeuw dateert, zie *Guide Bleu Tunisie*, Paris, 1987, p. 263.

38. CIL VIII 1623-1651, 15847-15878 zonder grafopschriften en fragmenten (59 in totaal).

39. Zie G.Ch. PICARD, "Civitas Mactaritana", *Karthago* 8 (1957), p. 25-50.

begin van de 3de eeuw in gebruik gebleven<sup>40</sup>. Mactaris is een goed bewaarde site met twee monumentale stadspoorten, waarvan één met een opschrift voor Traianus uit 116, verschillende tempels en twee fora – een *forum vetus*, dat waarschijnlijk in een eerste fase van stedelijke ontwikkeling voor de bijeenkomsten van de Romeinse burgers diende<sup>41</sup> en een nieuw forum, dat onder Traianus werd aangelegd en in de Byzantijnse tijd tot fort werd omgebouwd. Achter dit fort liggen de ruïnes van een christelijke basilica (de basilica van Hildeguns, zo genoemd naar de epitaaf van een Vandaals personage, ter plaatse gevonden), een kerkelijk complex met baptisterium uit de 5de of zelfs uit de 4de eeuw<sup>42</sup>, gebouwd met blokken uit de tempel van Liber Pater (2de eeuw). Er zijn verschillende thermengebouwen, waaronder twee thermale complexen uit de Byzantijnse periode (6de eeuw). Een klein thermengebouw uit de tijd van Marcus Aurelius werd later omgebouwd tot een kerk (5de of 6de eeuw). Er zijn nog twee verdere christelijke basilica's, één in de buurt van het amfitheater en één in een gebouw uit de 3de of 4de eeuw, de zogenaamde schola van de *Iuvenes*<sup>43</sup>. Aan de rand van de stad lag een necropool met Romeinse en Byzantijnse graven, waaronder een heel aantal met christelijke grafstenen. Aan de ingang van de stad is het zeer goed bewaarde amfitheater te zien. Van hier leidt een brede straat, die op een goed bewaard stratenstelsel aansluit, naar het centrum. De stad bezat geen theater. Er zijn tientallen opschriften bewaard, iets minder dan in Sicca, alhoewel de bewaringstoestand van de site veel beter is<sup>44</sup>.

### 3. *Het epigrafisch onderzoek*

#### Chronologische opmerkingen

In Egypte brak zoals wij hebben gezien de officiële epigrafie aan het einde van de 3de eeuw af. Ons valt op dat deze in Sicca

40. Zo de tophet van Baal Hammon, de tempel van Hoter Miskar aan de rand van de stad, waar Neopunische opschriften zijn gevonden, die 3 suffeten noemen, die de leiding van het stadsbestuur hadden, waarbij het getal 3 de Punische traditie aantoont tegenover de Romeinse, waar twee duumviri de leiding hadden. Zie *Guide Bleu* (voetnoot 37), p. 291 en G.Ch. PICARD, "Civitas Mactaritana" (voetnoot 39), p. 25-27.

41. Zie *AE* 1966, 574.

42. Zie *Guide Bleu* (voetnoot 37), p. 292 (4de eeuw); N. DUVAL, *Sbeitla et les églises africaines à deux absides. II: Inventaire des monuments et interprétation* (Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome, 118 bis), Paris, 1973, p. 126: rond de 5de eeuw.

43. Zie N. DUVAL (voetnoot 42), p. 107-154.

44. *CIL* VIII, 621-631, 11798-11810, 23406-23416, *AE* 1949, 30 en 47, 1950, 66, 1951, 43 en 44, 1955, 51, 1959, 269, 1963, 96, 1966, 515 en 574 (42 in totaal), zonder grafopschriften en fragmenten. Voor een beschrijving van Mactaris zie ook Cl. LEPELLEY (voetnoot 34), p. 289-295.

en Mactaris tot in de late 4de eeuw, dus zowat een eeuw langer dan in Egypte, blijft bestaan. De laatste keizer die genoemd wordt is Gratianus (367-383)<sup>45</sup>.

Sicca leverde weinig op uit de eerste eeuw. In Mactaris hebben wij meer: een opschrift voor de god Mars ter ere van keizer Domitianus uit de kringen van de *Iuventus* – een soort paramilitaire vereniging – van Mactaris<sup>46</sup>; uit de tijd van keizer Nerva een opschrift van de *cives romani* van Mactaris<sup>47</sup>, een bewijs dat er al vroeg een groep van Romeinse burgers heeft gewoond, die het opschrift hebben opgedragen samen met de *civitas mactaritana*, d.w.z. de inheemse bevolking van de stad. De 2de en de 3de eeuw zijn in de twee sites epigrafisch goed geattesteerd. In Mactaris ligt een bijzonder accent op de tijd van Traianus, wanneer in de stad een triomfboog en een nieuw forum werden gebouwd<sup>48</sup>. De bloeiperiode van de stedelijke ontwikkeling van Mactaris kwam ten tijde van de Severische dynastie<sup>49</sup>, nadat de stad *colonia* was geworden, en duurde tot na het begin van de 3de eeuw.

Daarna komt in de twee sites een epigrafische hiatus van ca. 50 jaar: in Sicca vanaf ca. 250 tot ca. 300, in Mactaris al vanaf ca. 220 tot Probus (276-282). Maar de epigrafie herleeft weer – in Sicca vanaf de eerste helft van de 4de eeuw, in Mactaris al vanaf de tweede helft van de 3de eeuw – en blijft in beide steden bestaan tot aan het einde van de 4de eeuw. De hiatus heeft duidelijk te maken met de crisis van het Romeinse rijk, dat door invallende barbaren en een zwakke leiding werd geteisterd. De regeringstijd van Alexander Severus (222-235) vormt een keerpunt: in de halve eeuw tussen Maximinus Thrax (235-238) en Diocletianus (284) volgen immers 30 keizers elkaar op, die elk minder dan 2 jaar regeerden. Het verbaast niet dat het vertrouwen in het keizerlijk gezag onder zulke omstandigheden afnam – misschien wist men in de provincies zelfs niet welke keizer regeerde – en dat de officiële epigrafie stilvalt, wat wij in Egypte eveneens hebben kunnen observeren. Maar anders dan in Egypte zien wij dat, zodra er onder Diocletianus een sterke leiding terugkeert, in Africa ook de officiële en dateerbare privé-epigrafie herleven, wat als een bewijs mag worden gezien voor het feit dat het stedelijk leven hier de

45. Mactaris, *CIL* VIII 11808.

46. *AE* 1959, 172; zie G.Ch. PICARD, "Civitas Mactaritana" (voetnoot 39), p. 96-106.

47. *AE* 1966, 574.

48. *CIL* 11798; *AE* 1963, 96.

49. Waarschijnlijk aan het einde van de regeringstijd van Commodus, zie Cl. LEPALLEY (voetnoot 34), p. 290.

crisis had overleefd en nog niet was uitgedoofd. In de 5de eeuw zwijgt de epigrafie zowel in Sicca als in Mactaris, wat o.a. is te verklaren door de Vandalenoverheersing. Maar ook onder Iustinianus, die Noord-Afrika heroverde en in andere sites wel opschriften heeft nagelaten<sup>50</sup>, herleeft de oude traditie hier niet meer, hoewel in Mactaris een fort en twee badcomplexen blijken te geven van Byzantijnse aanwezigheid en vier kerken het leven van de stad in de christelijke tijd attesteren. Toont het ontbreken van bouwopschriften aan dat niet meer gebouwd werd? Het loont de moeite even bij deze vraag stil te staan. Er zijn opschriften uit de 2de eeuw in de pijlers van aquaducten gevonden, die voor het herstel van deze bouwwerken waren hergebruikt<sup>51</sup>. In Mactaris werd een grote hoeveelheid christelijke grafopschriften uit de 4de en 5de eeuw hergebruikt voor de bouw van het Byzantijnse fort in de 6de eeuw<sup>52</sup>. Dit toont twee dingen aan: ten eerste, dat sommige stedelijke wijken op het moment van het hergebruik van de stenen al in verval waren geraakt en dat de stedelijke bevolking zo zeer was gekrompen dat zij zich achter de muren van een relatief kleine citadel in het centrum kon verschuilen; en, ten tweede, dat de bouwactiviteiten zich in latere tijden concentreerden op het herstel (aquaducten en bruggen) of het bouwen van infrastructuur (forten en thermen) die voor het dagelijkse leven noodzakelijk was<sup>53</sup>. In Mactaris is een kerkelijk complex ontstaan midden in de stad, vlak achter het in de Byzantijnse tijd tot fort omgebouwde forum. Dit toont aan dat deze stad, zelfs al zwijgt de officiële epigrafie, in een of andere vorm verder heeft geleefd. Maar er was, zoals ook in Egypte, blijkbaar een ander type maatschappij ontstaan, die zich in vergelijking met de stedelijke samenleving van het verleden op een andere manier uitte. Nu in een onstandvastige wereld de overzeese handel gevaarlijk was geworden en de oude klanten – b.v. in Italië – verarmd waren, kenden de toenmalige stadsbewoners niet meer de welvaart van hun voorgangers. Zij waren minder in staat de kostbare monumenten uit het verleden in stand te houden. Overigens symboli-

50. *CIL* 4677 + 16869: in een fort (534/535); *CIL* 5352: ibidem (6de eeuw, Byzantijns); *CIL* 9725: omwallingsmuren (6de eeuw, Byzantijns); *CIL* 259 = 11423: opschrift voor Iustinianus en Theodora, om maar enkele voorbeelden te noemen.

51. B.v. in Simitthus, *CIL* VIII 25645 = 14604: grafopschrift van een veteraan uit de 2de eeuw; zie ook *CIL* VIII 16116: grafopschrift van een soldaat, hergebruikt in een brug in Sicca Veneria.

52. B.v. *CIL* VIII 23565, 23569, 23583, 11900, 11903.

53. Vergelijk het enige 4de-eeuwse opschrift uit Koptos, waar sprake is van het opruimen van het puin op een openbare plaats.

seerden die bouwwerken een opvatting van de wereld en van het menselijke bestaan die voor velen intussen afkeurenswaardig was geworden.

#### Inhoudelijke opmerkingen

Wel leven in Africa zoals wij hebben gezien onder de mantel van de uniformiteit van de Romeinse godenwereld nog tot in de 3de eeuw inheemse tradities verder. Maar deze zijn minder uitgesproken dan in Egypte, waar wij vonden dat tot aan het einde van de epigrafische praktijk namen van Egyptische godheden verschenen, die in Egyptische tempels vereerd werden. Het pantheon van Griekse (in enkele gevallen Romeinse) godheden was bovendien zeer beperkt: Aphrodite, Zeus, Apollon, Hermes, Herakles en de ondertussen gehelleniseerde Egyptische Isis. In Africa proconsularis treffen wij een veel grotere variëteit aan: Apollo, Bona Dea, Diana, Liber Pater, Mater Deum Magna (Kybele), Neptunus, Saturnus, Mars, Venus, Aesculapius in Mactaris; Ceres, Hercules, Fortuna, Zeus, Mater Deum Magna, Pietas Augusti in Sicca. Voor al deze godheden moeten tempels hebben bestaan. Dit beantwoordt aan de praktijk in Rome zelf en toont de graad van romanisering in de proconsularis aan. Maar de goden spelen in vergelijking tot de keizer en de euergeten in de epigrafie een veel minder belangrijke rol dan in Egypte, b.v. in Koptos of in Tentyris. Dit is in overeenstemming met het feit dat de tempels maar één categorie van bouwwerken van de Afrikaanse steden waren en niet, zoals meestal in Egypte, het enige centrum van de stad. Het hart van de meeste Egyptische steden bleef godsdienstig, terwijl de Romeinse steden in Africa proconsularis een gediversifieerd hart bezaten en de capitolijnse tempels op het forum door even monumentale profane bouwwerken waren omgeven.

De grote frequentie van de vergoddelijkte keizers (*divus*) in de Octaviaanse colonia Sicca Veneria valt op, terwijl Mactaris maar één getuigenis voor de keizercultus opleverde (*CIL VIII 627*)<sup>54</sup>. Deze schijnt hier niet aan de tradities en de gevoelens van de bevolking beantwoord te hebben, een situatie die wij in Egypte

54. De meeste aan de keizers opgedragen opschriften uit Sicca en Mactaris noemen de keizer in de datief. Er zijn weinig gevallen waar de naam van de keizer door een *pro salute* wordt ingeleid (Grieks *ὑπέρ*), een vorm die in Egypte zeer frequent was. Ook de koppeling van goden (datief) en keizers (*pro salute* + genitief) komt veel minder voor dan in Koptos b.v. Vrijwel alle *pro salute*-opschriften komen uit de Severische periode of zijn van latere datum.

ook al hadden opgemerkt. Vanaf de 2de helft van de 3de eeuw verdwijnt de keizercultus ook in Sicca. Dit toont ons inziens aan dat de stedelijke bevolking nu huiverde de keizers op hetzelfde niveau te plaatsen als een god. Dit verschijnsel is zeker te verklaren door de dynastieke instabiliteit in deze tijd, maar wellicht ook door de groeiende christelijke invloed.

Hoe stond het met het euergetisme? Was het voornamelijk profaan of godsdienstig? Godsdienstig euergetisme was er zeker: in Mactaris bouwt de vereniging van de vollers in de 2de eeuw de tempel van Liber Pater<sup>55</sup>, die later dient voor de bouw van een christelijk complex. Verder staan alle opschriften waarin het woord 'sacrum' verschijnt (waardoor een voorwerp of een bouwwerk aan een god wordt toegewijd) in een godsdienstig verband en hebben ze te maken met tempelbouw. Wij weten ook hoe dit godsdienstig euergetisme gefinancierd werd: in de grote meerderheid door privé-gelden (net als trouwens in Koptos het geval was)<sup>56</sup>. Uit Mactaris zijn slechts twee voorbeelden bekend waar het geld voor de bouw van een tempel door het stadsbestuur werd gestemd (door een decreet van de decurionen); uit Sicca zijn twee verdere gevallen te signaleren<sup>57</sup>. De tempelbouw was dus blijkbaar een zaak voor rijke privé-lieden, terwijl profane stedenbouw, b.v. de bouw van een *porticum* in Sicca<sup>58</sup>, door de *colonia Siccensium* werd gefinancierd en aan de heerser werd opgedragen. Een ander voorbeeld is de triomfboog in Mactaris, die door de proconsul aan Traianus is opgedragen, maar op grond van een decreet van de decurionen en met openbare middelen van de stad werd gebouwd<sup>59</sup>.

Een verdere vorm van euergetisme, naast het godsdienstige en het stedelijke euergetisme, komt naar voor in de ere-inscripties die b.v. door de *ordo* van de decurionen (d.w.z. de leden van de stedelijke senaat) of de *curiae* (stadswijken) worden opgericht. De eerbetuigingen zijn uitingen van dank aan bepaalde burgers voor

55. *CIL VIII* 23399.

56. B.v. *CIL VIII* 23400, 23404, 23405: *votum solvit libens anima*.

57. Mactaris: *AE* 1983, 976 (DD = *decretum decurionum*), tijd van Traianus, *CIL VIII* 23409; Sicca: *CIL VIII* 1628 uit 208 (DDPP = *decretum decurionum pecunia publica*), *CIL VIII* 1624 + 15846 uit 233.

58. *CIL VIII* 1637 uit de 3de-4de eeuw.

59. *CIL VIII* 11798: DDPP. Vgl. ook het nieuwe forum in Mactaris, dat aan Traianus is opgedragen vanwege de 64 *civitates* en twee *pagi* (districten), die bij de stad Mactaris behoren en DDPP is gebouwd (*AE* 1963, 96); de architraaf met het opschrift voor Caracalla in naam van een vooraanstaande burger en de hele *civitas* Mactaritana (*CIL VIII* 11799); en de *palaestra* met een opschrift voor Nerva, die door de *cives Romani* en de *civitas Mactaritana pecunia sua* gebouwd werd (*AE* 1966, 574).

door hen bewezen weldaden<sup>60</sup>. In zulke gevallen werd meestal een beeld van de weldoener opgesteld op kosten van de *ordo* of de *colonia* of de *curiae*. De dank geldt b.v. vrijgevigheid bij stedelijke bouwactiviteiten, zoals het herstellen van de stadsmuren (CIL VIII 15880). Het profane privé-euergetisme is in Sicca met aanzienlijk meer opschriften vertegenwoordigd dan in Mactaris (Sicca: 17 zekere getuigenissen, Mactaris: 12), terwijl wij in Mactaris meer voorbeelden van godsdienstig euergetisme leerden kennen. Dit past bij het feit dat Sicca van het begin af aan een *colonia* met Romeins recht en Romeinse gewoontes was<sup>61</sup>.

Wat het keizerlijke euergetisme betreft, werd ook in Africa proconsularis de wegenbouw, net als in Egypte, door de keizer gefinancierd: talrijke mijlsteeninscripties leggen hiervan getuigenis af<sup>62</sup>.

In verband met de structuur van de maatschappij moet worden opgemerkt dat de aanwezigheid van militairen in de opschriften weliswaar te bespeuren is – zij treden b.v. als euergeten op<sup>63</sup> –, maar dat deze in verhouding tot andere groeperingen van de maatschappij weinig doorweegt. In vergelijking met Egypte valt immers op hoe genuanceerd de stratificatie van de maatschappij in de Afrikaanse steden is. Wij kunnen hier niet in detail ingaan op de *cursus honorum* en de talrijke stedelijke en keizerlijke magistraturen en instellingen (*sacerdos*, *flamen perpetuus*, *duumvir*, *procurator*, *curator rei publicae*, om maar enkele te noemen). Het identiteitsgevoel van de stadsburgers schijnt sterk ontwikkeld, het lidmaatschap van een of andere maatschappelijke groepering (de *ordo*, de *curia*, het *corpus*, de *inventus*, de *cives Romani*) schijnt een belangrijk gegeven in het leven van de burgers te zijn geweest. Ook de diversiteit van de verschillende stedelijke statuten (*castellum*, *oppidum*, *municipium*, *civitas*, en – als bekroning – *colonia*)

60. *Ob amorem in patriam* (CIL VIII 11810); *ob liberalitatem, epulaticum curialibus quodannis* (CIL VIII 11813) in Mactaris; *ob liberalitatem* (CIL VIII 15880), *ob obsequentiam* (CIL VIII 15883) van de weldoener in Sicca.

61. Bovendien worden in Mactaris ook opschriften ter herdenking van het opnemen van een stedelijke magistratuur (wat ook een vorm van euergetisme was, omdat het bekleden ervan met de betaling van een forse som gepaard gaat: *ob honorem*) aan de keizer opgedragen. Dit was in Sicca helemaal niet het geval, waar het privé-euergetisme het kader van de stedelijke instellingen niet overschrijdt.

62. Alleen in het CIL VIII, pars 2 zijn er meer dan 400 mijlsteenopschriften (nrs. 10018-10473).

63. B.v. de centurio uit Sicca Veneria die *ob munificentiam* door de *ordo* wordt geëerd (CIL VIII 1647); de Romeinse ridder Quintus Iulius Aquila uit Sicca, de broer van Fidus Aquila, de *epistrategos* van de Thebaïs, die tussen 130 en 140 in Antinoëpolis een beeld voor Antinous heeft opgesteld (CIL VIII 15872); de veteraan uit Mactaris die een sacrum aan Apollo wijdt (CIL VIII 619).



komt in de epigrafie tot uiting<sup>64</sup>. Van het stedelijk statuut wordt zelfs na de Severische hervorming, die het verschil tussen de diverse rechtsposities opheft, nog melding gemaakt. Ook de sociale stand wordt aangeduid (*vir clarissimus, ex equite romano, veteranus, centurio*). De keizerlijke provinciale ambtenaar, de proconsul of praefectus Africae, komt soms aan bod, maar meestal alleen in opschriften ter ere van de keizer<sup>65</sup>. Alleen in twee 4de-eeuwse opschriften uit Sicca wordt een proconsul zelf geëerd<sup>66</sup>. Deze sterke maatschappelijke differentiatie en het terughoudende optreden van de keizerlijke hiërarchie zijn ons inziens aanduidingen voor de relatief grotere onafhankelijkheid van het stedelijk bestuur in de Afrikaanse steden in vergelijking met Egypte. Deze conclusie wordt bevestigd door het feit dat de *curatores rei publicae*, keizerlijke ambtenaren die vanaf Traianus in de verschillende provincies werden gezonden en aan wie vooral de zorg voor de openbare gebouwen was toevertrouwd, in Africa pas in de late 3de en vooral in de 4de eeuw frequent worden<sup>67</sup>. Dit is nogmaals een illustratie van de levenskracht van de steden, die tot dan toe blijkbaar zelf in staat waren voor hun gebouwen te zorgen.

### III. CONCLUSIES

Laten wij nu een paar conclusies trekken.

1. De twee provincies, Aegyptus en Africa, zijn onder Romeinse overheersing en onder de invloed van een typisch Romeinse levensvorm geraakt: het stedelijk leven.

2. In Egypte bestonden al steden, die duizenden jaren oud waren. Zij waren totaal verschillend van de Romeinse steden. Hun centrum was godsdienstig (de tempel) met een brede *dromos* en, eromheen, een concentratie van huizen met een onregelmatig stratenpatroon. De Romeinse invloed stuitte in Egypte op een veel oudere en zeer taaie culturele en godsdienstige traditie, die haar uitdrukking vond in een hoogstaande kunst. De Romeinse levenswijze kon er zich alleen in beperkte mate doorzetten. Bovendien bestond in Egypte een civilisatorisch verschil tussen het

64. Zie b.v. Mactaris, dat in 169 nog *civitas* is (*CIL VIII 11799*) en tussen 190 en 192 als *colonia* optreedt (*CIL 11801 + 11802*); cf. Cl. LEPALLEY (voetnoot 34), p. 290.

65. Mactaris, *AE* 1949, 47 voor Caracalla; *CIL VIII 11798* voor Traianus; *CIL VIII 624* voor Diocletianus.

66. *CIL VIII 1641, 27572*.

67. Zie ook Cl. LEPALLEY (voetnoot 34), p. 168-169, 170-183.

noorden, dat al lang aan Hellenistische invloeden gewend was geraakt, en het sterker aan inheemse tradities gehechte zuiden. Het is in overeenstemming met deze realiteit dat het Romeinse stadstype zich in het noordelijke gedeelte sterker kon ontwikkelen dan in het zuiden.

3. Ook in Africa *proconsularis* vinden wij een zekere differentiëring tussen noord en zuid, maar veel minder sterk dan in Egypte. Er leefden evenwel oudere Libysche en Punische culturele tradities verbonden met een stedelijk nederzettingsspatroon. De Romeinse stad kwam vaak boven op de Punische of Numidische nederzetting tot ontwikkeling. Maar de oudere stedelijke structuren hebben, anders dan in Egypte, de romanisering niet overleefd. In Africa ontstond een typisch Romeins stedelijk landschap.

4. Evenredig met de stedenbouw is de epigrafie in Africa zeer sterk en in Egypte relatief zwak ontwikkeld<sup>68</sup>. Een verklaring hiervoor is onder meer het feit dat de Romeinse presentie in Africa vroeger, talrijker en minder uitsluitend aan het leger gebonden was dan in Egypte. Er leefden op sommige plaatsen al tijdens de late Republiek (*Sicca*), op andere ten laatste vanaf de 1ste eeuw na Chr. (*Mactaris*) groepen van Romeinse *cives* naast de inheemse bevolking van de *civitas* of de *colonia*. Zij waren de motor van het romaniseringsproces.

5. Het maatschappelijk leven van de elite in de Afrikaanse steden lijkt veel gedifferentieerder dan in Egypte. Ook blijken de steden in Africa in grotere mate meester van hun eigen lot te zijn geweest. Dit is wellicht een reden voor de intensieve bouwactiviteit in de Afrikaanse steden.

6. Heel belangrijk is de vaststelling dat de archeologische en epigrafische bronnen duidelijk aantonen dat het stedelijk leven in Africa de crisis van het Romeinse rijk in de 3de eeuw heeft overleefd. Terwijl in Egypte de aan de stedenbouw gebonden officiële en gedateerde epigrafie in de late 3de eeuw afbreekt, tonen de opschriften uit Africa aan dat het stedelijk leven verdergaat gedurende de hele 4de eeuw. Hier blijft de epigrafie ongeveer honderd jaar langer voortbestaan dan in Egypte. De bronnen zwijgen pas in de 5de eeuw, toen de Vandalen voor één eeuw de heerschappij overnamen. In de 6de eeuw kon Iustinianus Africa heroveren. In die periode zijn in het hele land talloze forten ontstaan, zowel in

68. Maar zowel in Egypte als in Africa ontbreken lange teksten, zoals b.v. de zeer uitvoerige *polis*-decreten uit het Oosten. De opschriften zijn kort en bondig. Dit toont aan dat er in geen van de twee gebieden een Hellenistische *polis*-traditie bestond.

de steden als op het platteland. In vele sites zijn de Byzantijnse verdedigingsstructuren bewaard. Zij tonen aan dat in de 6de eeuw de steden nog bestonden, maar dat het stedelijke leven was gekrompen en de stedelijke bevolking zo zeer was geconcentreerd dat zij achter de muren van de citadel in het centrum van de stad toevlucht kon vinden. Vele opschriften van de stedelijke bouwwerken uit de eerste drie eeuwen werden trouwens voor de bouw van de Byzantijnse vestingen hergebruikt, wat tevens aantoont dat bepaalde stedelijke wijken in de 6de eeuw al vervallen waren. De bevolking was blijkbaar kleiner, armer en kon zich de herstelingswerken aan vele bouwwerken niet meer veroorloven. Maar er zijn ook enkele opschriften van het oude type uit de 6de eeuw, die bewijzen dat onder Iustinianus aan een beperkt herstel werd gewerkt.

7. In Africa slaagden de Romeinen erin hun taal als voertaal te doen aanvaarden. In Egypte (en trouwens ook in al de andere Griekstalige provincies) probeerden de Romeinen zelfs niet tegen het Grieks op te komen. Blijkbaar respecteerden zij de Griekse cultuur (dus ook in Egypte) en alles wat ermee samenhang (godsdienst, maatschappelijke structuur, bestuurlijke organisatie) en probeerden ze niet deze realiteit door een typisch Romeinse te vervangen. Maar in gebieden met een in hun ogen 'lager' cultuurniveau drongen de Romeinen hun typische levens- en bestuursvormen op. Zo kan men in Africa wel, in Egypte nauwelijks van een (doorgedrongen) romanisering spreken.

8. Het euergetisme (zowel openbaar als privé) voor profane doeleinden schijnt in Africa sterker ontwikkeld dan in Egypte, waar wij vooral in Koptos vele gevallen van godsdienstig euergetisme vonden.

9. De christelijke maatschappij blijkt in Africa in de steden te zijn ontstaan – getuige de kerken in Sicca en vooral het christelijk complex in Mactaris –, terwijl in Egypte blijkbaar vaak op korte afstand van de oude steden nieuwe christelijke wijken ontstonden, zoals bij Antinoöpolis en Koptos. Ook vinden wij in Egypte veel kloosters op het platteland, in Africa zijn mij geen kloosters bekend. Het christendom heeft zich hier blijkbaar in het kader van de oude stedelijke structuur ontwikkeld.

10. Noch in Antinoöpolis of Koptos, noch in Sicca of Mactaris vonden wij christelijke monumentale epigrafie. Zelfs in het christelijk complex van Mactaris (de basilica van Hildeguns) zijn, christelijke grafstenen daargelaten, geen opschriften gevonden.

De oude epigrafische gewoontes werden door het christendom niet overgenomen.

11. Evenmin als in het éne bleven in het andere gebied de bestaande Romeinse levensvormen bewaard. Het is indrukwekkend hoe een eenheidstaal – het Arabisch – zowel in Egypte als in Africa proconsularis het Grieks, het Koptisch en het Latijn heeft kunnen verdringen. Men vraagt zich af hoe een handvol Arabieren duurzaam kon bereiken waarin Grieken en Romeinen ook na eeuwen van ononderbroken aanwezigheid niet zijn geslaagd.